
Boekbesprekingen

Algemeen

Paul Copan, Tremper Longman III, Christopher L. Reese en Michael G. Strauss (red.), *Dictionary of Christianity and Science* (Grand Rapids: Zondervan, 2017), 691 p., \$ 59.99 (ISBN 9780310496052).

Een keur aan bijbelwetenschappers, theologen, filosofen en vakwetenschappers – vrijwel allen ‘evangelical Christians’ (11) – stelde dit behulpzame naslagwerk op het terrein van geloof en wetenschap samen. De uitgave richt zich op ieder die er maar kennis van wil nemen, maar niet in de laatste plaats op predikanten en pastores. Het is voor hen vaak onbegonnen werk om de vele discussies op het terrein van geloof en wetenschap goed bij te houden en er een bedachtzaam oordeel over te vormen, terwijl dat laatste toch vaak van hen gevraagd wordt. Deze encyclopedie-achtige uitgave komt daarbij te hulp. Ze bevat niet alleen wat kortere lemmata waarin bepaalde begrippen of personen bondig beschreven worden, maar ook iets langere essays over complexere onderwerpen (bijv. quantumfysica, oerknaltheorie). Interessant is dat daarnaast nog een derde groep teksten is opgenomen, namelijk *multiple-view discussions*. Daarbij laat men over gevoelige onderwerpen waar christenen verschillend over denken twee of drie auteurs met uiteenlopende visies aan het woord. Dit is bijvoorbeeld meteen al het geval op de eerste pagina’s, met een ‘first-couple view’ naast een ‘representative-couple view’ op Adam en Eva. De leeftijd van het universum en de aarde wordt besproken door een vertegenwoordiger van de ‘billions-of-years view’ en een van de ‘thousands-of-years view’; en in de bespreking van de zondvloed krijgen zelfs

drie auteurs het woord, die achtereenvolgens een ‘global view’, een ‘regional view’ en een ‘theological view’ voorstaan. De ‘star of Bethlehem’ is weer minder omstrede en krijgt één auteur.

Het woordenboek is niet exclusief gericht op de natuurwetenschappen, maar bevat ook trefwoorden op het terrein van bijvoorbeeld de psychologie. Zo is er een ‘critical view’, alsook psychoanalyse, naast een ‘supportive view’ en een essay over de lichaam-geestproblematiek. Over klimaatverandering is een ‘global-warming view’ opgenomen naast een ‘natural-variations view’, beide gericht op een verantwoorde christelijke omgang ermee. Ook meer historische thema’s worden besproken, zoals ‘Science and the Reformation’. Over ‘science’ is trouwens erg veel te vinden, met behalve artikelen over de wetenschappelijke methode en wetenschappelijke bewijzen ook bijdragen over de grenzen en de vooronderstellingen van wetenschap. De diverse lemmata zijn steeds zeer informatief, ook door de toegevoegde lijstjes met literatuurverwijzingen en de kruisverwijzingen die zijn aangebracht. Jammer is dat een overzicht van de trefwoorden met de ervoor verantwoordelijke auteurs ontbreekt. Maar wie bepaalde trefwoorden mist, mag suggesties aandragen voor een volgende druk.

Publicaties op het gebied van geloof en wetenschap zijn onder christenen per definitie omstrede. Dat geldt, ondanks het streven naar onpartijdigheid, ook voor dit boek. Op Amerikaanse internetfora wordt bijvoorbeeld geklaagd over de relatief beperkte inbreng van jonge-aardecreationisten, al doen zij met name als het gaat om de oorsprongsvragen wel degelijk mee. Mij viel op dat sommige bijdragen meer over filosofie

gaan dan over de verhouding geloof – wetenschap (een lemma over Plato kan men bijvoorbeeld ook wel vinden), terwijl artikelen over belangrijke thema's als transhumanisme of alternatieve geneeskunde ontbreken. Een wat idiosyncratische bijdrage over 'het getal pi in de Bijbel' compenseert dat natuurlijk niet. Maar liever dan over dat soort keuzes de staf te breken, verheug ik me over het vele dat dit boek biedt qua informatie en bezinning. Predikanten en anderen die binnenkort iets te vieren hebben en met het oog daarop een verlanglijstje mogen maken, doen er goed aan dit boek erop te zetten.

G. van den Brink

Bijbelwetenschappen

Tzvi Novick, *An Introduction to the Scriptures of Israel: History and Theology* (Grand Rapids: Eerdmans, 2018), ix + 203 p., \$ 25.00 (ISBN 9780802875426).

Tzvi Novick die de Abrams leerstoel van Gedachtegoed en cultuur van het Jodendom aan de afdeling theologie van de universiteit van Notre Dame in Indiana bekleedt, schreef aan de hand van de diverse literatuursoorten een korte inleiding op het Oude Testament, de Hebreeuwse Bijbel. Hij focust daarbij op de dichotomie tussen het particuliere en universele aspect van het Oude Testament. De theologie krijgt daarmee meer aandacht dan de historie.

In de introductie maakt hij duidelijk dat hij zowel de traditioneel-canonieke als historisch-kritische methode hanteert, als perspectieven die elkaar niet tegenspreken maar aanvullen. Bij de traditioneel-canonieke methode gaat het Novick om het lezen van het Oude Testament als geloofsdocument door zowel de christelijke kerk als de synagoge. Wat Novick niet aanroert, is de over-

tuiging dat het Oude Testament het Woord van God is, en dat dit ook consequenties heeft voor het verstaan ervan.

Na de introductie worden allereerst de wijsheidsboeken Spreuken en Job aan de orde gesteld. Vervolgens passeren onder andere de vertellingen van de aartsvaders, van de exodus en de wetgeving, van het probleem van de monarchie en het profetisch getuigenis van het sparen van de naties – volgens Amos en Jona – de revue. Novick eindigt met een bespreking van het boek van de Psalmen. In het hoofdstuk over apocalyptiek wordt niet alleen Daniël aan de orde gesteld, maar ook 2 Makkabeeën en de literatuur van Qumran.

Ongetwijfeld is Spreuken binnen het Oude Testament het boek dat het sterkst universele trekken heeft. Gewoonten en vaardigheden die essentieel zijn voor welzijn worden op grond van algemeen menselijke observaties beschreven. Er wordt gewaarschuwd voor gedrag dat daarvoor een bedreiging vormt. Novick wijst op de grote overeenkomsten met buitenbijbelse wijsheidsliteratuur. Het is waar dat Gods verbondsgeschiedenis met Israël nergens expliciet ter sprake komt, maar Novick had er wel aandacht voor moeten vragen dat in Spreuken de levenswijsheid onder de koepel van de vreze des HEEREN wordt gesteld.

In zijn behandeling van de aartsvaders legt Novick er de vinger bij dat deze zich gefaseerd van het Tweestromenland hebben losgemaakt. Abraham zond zijn knecht naar Mesopotamië om een vrouw voor Izak te halen. Op advies van zijn ouders zocht ook Jakob daar een vrouw. Hij sluit echter met zijn schoonvader Laban een verbond dat hij niet terugkeert naar Mesopotamië. Zoals uit dit verbond blijkt, is niet Aramees maar Hebreeuws, de taal van Kanaän, de taal van de aartsvaders geworden.

Met veel belangstelling nam ik kennis van wat de auteur over het verbond en de

wet schrijft. Hij wijst erop dat de HEERE met Israël het verbond sluit aan de Sinaï en niet met de koning zoals in het oude Midden-Oosten gebruikelijk is. Iets vergelijkbaars zien we bij de wetgeving. De wetgeving wordt niet in de naam van de koning maar van de HEERE afgekondigd. Als Israël ten slotte een koning krijgt, is dat een zegen na de ordeloze richtertijd. Echter, de boeken Samuël en Koningen wijzen op het gevaar dat de koning tussen God en het volk in komt te staan en dat via de politiek van allianties met omliggende volken de afgodendienst Israël binnendringt. Gevaren die niet denkbeeldig bleken te zijn.

Novick wijst erop dat het opmerkelijke van de profetieën van Amos tegen de volkeren is dat zij niet zozeer vermaand worden vanwege hun optreden ten opzichte van Israël maar voor wat wij nu misdrijven tegen de menselijkheid zouden noemen. Deze profeet, zo zegt de auteur terecht, wijst Israël erop dat haar verkiezing tot een hoogstaandere levenswandel dan die van de omliggende volkeren verplicht.

Als het gaat om de openingshoofdstukken van de Bijbel wijst de auteur erop dat Genesis het eerste mensenpaar schuldig acht aan de overtreding van Gods gebod. Met accent op overtreding onderscheidt Genesis zich van buitenbijbelse getuigenissen uit het oude Midden-Oosten over de oorsprong van de mens. Novick meent dat in de eerste hoofdstukken van Genesis nog een andere lijn aanwijsbaar is, namelijk dat de mens zich in de gang naar de volwassenheid van zijn seksualiteit en eindigheid bewust wordt. Ik kan niet zien hoe de bijbeltekst hiertoe aanleiding geeft. Al roept de studie van Novick hier en daar tegenspraak op, er valt zeker wat van te leren.

Nunspeet

P. de Vries

Kar Yong Lim, *Metaphors and Social Identity Formation in Paul's Letters to the Corinthians* (Eugene: Pickwick Publications, 2017), xix + 245 p., € 37,99 (ISBN 9781498282895).

Lim is predikant in Maleisië en daar ook docent bij een kerkelijk seminarie. Hij is in Wales gepromoveerd op een onderzoek naar de invloed van het gebruik van metaforen op de vorming van identiteit van de nieuwtestamentische gemeente te Korinthe.

Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel licht hij zijn methoden toe. Hij gebruikt een methode uit de taalwetenschap, namelijk metafooranalyse, en een methode uit de sociale psychologie, namelijk Social Identity Theory (SIT). In het kader van de metafooranalyse komen namen van taalwetenschappers als Ricoeur, Johnson en Lakoff voorbij. Henri Tajfel is de bekendste grondlegger van SIT. Tajfel was een Poolse Jood die de Holocaust overleefde en zich veel heeft beziggehouden met sociologische processen zoals discriminatie en stereotyperen.

In het tweede deel van het boek bespreekt Lim metaforen uit 1 en 2 Korinthe. Hij behandelt vier metaforen in vier hoofdstukken. De volgende metaforen komen aan bod: broeder-/zustermetafoor, andere familiale metaforen (zoals vader/zoon), de tempelmetafoor en de lichaamsmetafoor. Lim beschrijft steeds eerst de Grieks-Romeinse achtergrond, vervolgens het gebruik in 1 en 2 Korinthe, om te eindigen met de invloed op de vorming van identiteit.

Het derde deel van het boek bevat zijn afrondende conclusie. Metaforen worden door Paulus gebruikt om het collectieve karakter van het 'in Christus zijn' aan te geven en te appelleren aan gemeenschapszin.

Lim slaagt er goed in om de Grieks-Romeinse achtergrond weer te geven. Ter illustratie geef ik kort de geschetste achtergrond van de lichaamsmetafoor. Hij noemt de volgende mogelijke achtergronden (166):

ten eerste Seneca, die het Romeinse Rijk vergeleek met een lichaam waarvan Nero het hoofd is, ten tweede de stoïsche beschrijving van de kosmos als een verenigd lichaam, ten derde Josephus' beschrijving van de verschillende partijen in Jeruzalem als een lichaam, en ten slotte de beroemde fabel van Menenius Agrippa, waarin het Romeinse volk vergeleken wordt met een lichaam.

Vervolgens noemt hij een paar treffende verschillen tussen hoe Paulus de metafoor gebruikt en hoe vóór hem de metafoor gebruikt werd (173). Paulus gebruikt het beeld ten gunste van de zwakken in de christelijke gemeente, terwijl Agrippa het ten faveure van de elite gebruikt. Een tweede verschil, aldus Lim, is dat Paulus hiërarchie wil bestrijden met dit beeld, terwijl Agrippa hiërarchie in stand wil houden. Het derde is de goddelijke betrokkenheid bij de vorming van dit lichaam. De Geest van God heeft de leden van de gemeente aan het lichaam toegevoegd. Deze laatste notie is nergens te vinden in de hellenistische literatuur (174).

Met betrekking tot het tweede verschil zou ik de vraag willen stellen of Paulus werkelijk elke vorm van hiërarchie bestrijdt. Lim lijkt deze vraag bevestigend te beantwoorden. Hij concludeert namelijk in zijn laatste hoofdstuk: "The boundary lines were drawn between the "in-Christ" group and outsiders, and the Corinthians were reminded that in this new family, all social, economic, and ethnic boundaries established by Greco-Roman society were eliminated" (198). Het is echter nog maar de vraag of dit de bedoeling van Paulus is. De leden van de gemeente delen op gelijke wijze in Christus, maar dat betekent niet dat er tussen hen geen onderscheid meer is op sociaal of economisch gebied. Hier zou het gebruik van Social Identity Theory kunnen helpen om dit inzichtelijk te maken. Het 'in Christus zijn' is terecht een 'superordinate identity'. Deze identiteit overvleugelt al onze andere identi-

teiten, zoals vader, werknemer of student. Echter, de andere identiteit verdwijnt niet, maar valt hieronder en kan in bepaalde contexten weer duidelijk naar voren komen. Soms is dat voor Paulus een probleem. Dan denk ik aan de context van de viering van het Heilig Avondmaal (1 Kor. 11:17-34). Maar op de werkvloer mag de gezagsverhouding blijven bestaan (Kol. 3:22-4:1). Dit zou de auteur goed duidelijk hebben kunnen maken met de zogeheten *nested* en *cross-cutting identities* uit SIT.

Voor de toepassing van metafooranalyse op historische bronnen is dit boek een goede handleiding. Daarnaast wijst dit onderzoek ons op het middel van metafoorgebruik voor de vorming en versterking van identiteit. Vandaag de dag kunnen wij onze winst hiermee doen. In een tijd waarin trouw aan een lokale gemeente onder druk staat, kunnen beelden als 'lichaam van Christus', 'tempel van de Heilige Geest' en de kerk als 'huisgezin' zicht geven op het collectieve karakter van het 'in Christus zijn'. Zodoende kan het lichaam van Christus opgebouwd worden tot een geestelijk huisgezin.

Melissant

G.T. van Appeldoorn

Julius Steinberg en Timothy J. Stone (red.), *The Shape of the Writings, Siphrut* [Literature and Theology of the Hebrew Scriptures, 16] (Winona Lake: Eisenbrauns, 2015), xiii + 370 p., \$ 54.50 (ISBN 9781575063737).

Is het derde deel van het Oude Testament in de volgorde van de synagoge een willekeurige verzameling van boeken of is er sprake van een welbewuste ordening? Deze vraag staat centraal in *The Shape of the Writings* onder redactie van Julius Steinberg en Timothy J. Stone. In een elftal bijdragen wordt deze vraag vanuit diverse gezichtshoeken belicht. Alle boeken die deel uitmaken

van de zogenaamde Geschriften komen aan de orde. De bundel sluit met een drietal reacties van John Barton, Tamara Cohn Eskenazi en Christopher Seitz.

In het openingsartikel maken de redacteurs duidelijk dat men in Qumran de boeken die de synagoge tot de canon is gaan rekenen anders behandelde dan die erbuiten, ook al is de vraag naar het precieze verschil in gezag tussen die twee groepen boeken complex. De overvloed van pseudepigraphische geschriften in de twee eeuwen vóór het begin van de christelijke jaartelling is een bewijs dat de canonieke periode reeds in die tijd als afgesloten werd ervaren. Dat sluit aan bij de rabbinale zienswijze dat de profetische periode eindigde in de Perzische tijd. Ook het verschil dat de kleinzoon van Ben Sira aangeeft tussen het boek van zijn grootvader en de wet, de profeten en de andere boeken van de vaderen, is een argument dat er al een gesloten canon was aan het begin van de christelijke jaartelling.

Josephus en 4 Ezra kunnen als getuigen worden aangevoerd dat de oudtestamentische canon in de eerste eeuw na Christus de ons bekende boeken telde. Steinberg en Stone nemen met de zienswijze dat de canon al vroeg werd gesloten een minderheid in onder de bijbelwetenschappers, maar dat doet aan de kracht van hun argumenten niets af.

Niet altijd realiseert men zich dat de synagoge weliswaar de oudtestamentische bijbelboeken in de groepen van Wet, Profeten en Geschriften verdeelde, maar dat de volgorde van de Geschriften in de overgeleverde handschriften varieerde. De BHS houdt de volgorde van de codex Leningradensis aan met als uitzondering dat Kronieken niet aan het begin maar aan het einde van de Geschriften wordt geplaatst. In de codex Leningradensis zijn de *mēgillôth* niet in de liturgische volgorde van het synagogale gebruik geplaatst. Dat is in meerdere handschriften juist wel het geval. Terecht stellen

Stone en Feinberg dat de vraag welke volgorde oorspronkelijk is, onjuist is. We mogen er wel van uitgaan dat aan een bepaalde volgorde een argumentatie ten grondslag lag.

Stephen Dempster gaat in zijn bijdrage in op de canonieke plaats van het boek Ruth. In een *beraita* van de Talmoed wordt een opsomming gegeven van de boeken van het Oude Testament (de oudste ons bekende). Dan opent Ruth de Geschriften en staat dit boekje vóór Psalmen. In de codex Leningradensis volgt Ruth op Spreuken. Handschriften die het liturgische gebruik van de synagoge weerspiegelen plaatsen Ruth tussen Hooglied en Klaagliederen. Bij Josephus moeten we ervan uitgaan dat hij het boek tussen Richteren en Samuël plaatste.

Dempster keert zich tegen de gedachte dat de volgorde van de canonieke boeken pas ging spelen bij de introductie van de codex, waarbij meerdere boeken in één band bijeen werden gebracht. Immers ook bij het bewaren van boekrollen kan welbewust een bepaalde orde zijn gebruikt. Dat lijkt waarschijnlijker dan het omgekeerde. Als Ruth voor Psalmen wordt geplaatst, kan dat als een onderstreping worden gezien dat de zoon van David naar wie in de Psalmen wordt uitgezien universele betekenis zal hebben. Volgt Ruth op Spreuken dan is Ruth de belichaming van de deugdelijke huisvrouw van wie de lof aan het einde van Spreuken wordt bezongen. Bij plaatsing van Ruth tussen Richteren en Samuël wordt onderstreept dat het koningschap van David Gods genadige gave aan Israël was. Hendrik K. Koorevaar probeert te argumenteren dat Kronieken welbewust als afsluiting van de canon is bedoeld. Zijn zienswijze zal niet iedereen overtuigen. Overweging ervan is echter de moeite waard. In ieder geval kan de kronist het besef hebben gehad tegen het einde van de canonieke periode te leven.

In zijn reactie op de elf bijdragen wijst Barton erop dat, als in plaats van rollen de

codex als boekvorm wordt gebruikt en het mogelijk is het gehele Oude Testament in één codex te schrijven, bepaald niet in elke codex de volgorde van de Geschriften gelijk is. Dat betekent dat men wel heel voorzichtig moet zijn de uitleg mede te baseren op de volgorde van de boeken. Daarmee ontkent Barton niet dat bij het kiezen voor een volgorde bepaalde motieven een rol speelden. *The Shape of the Writings* is een uitermate lezenswaardig boek. Dat geldt ook de niet-besproken bijdragen.

Nunspeet

P. de Vries

Kerk- en theologiegiedenis

Stephen Westerholm en Martin Westerholm, *Reading Sacred Scripture. Voices from the History of Biblical Interpretation* (Grand Rapids: Eerdmans, 2016), 470 p., \$ 40.00 (ISBN 9780802872296).

Stephen Westerholm, hoogleraar van het vroege christendom aan de McMaster Universiteit te Hamilton, en zijn zoon Martin, docent systematische theologie aan de universiteit van Durham schreven een studie waarin zij aandacht vragen voor de schriftuitleg van de kerk der eeuwen. Zij doen dit vanuit de overtuiging dat wij kunnen leren van de stemmen van de geschiedenis van de schriftuitleg. In de eerste twee hoofdstukken komt naar voren de wijze waarop de schrijvers van het Nieuwe Testament zichzelf verstonden en het Oude Testament lezen, hoe de canon tot stand kwam en dat de vroege kerk het Oude Testament ontving en las in de gestalte van de Septuaginta. Beginnend met Irenaeus en eindigend met Bonhoeffer wordt er vervolgens geluisterd naar de wijze waarop een twaalfstal theologen de Schriften heeft verstaan.

Tegen de gnostici en Marcion heeft

Irenaeus erop gewezen dat dezelfde God zich in het Oude en Nieuwe Testament openbaart. De God en Vader van onze Heere Jezus Christus is de Schepper van hemel en aarde. Bij Irenaeus worden de contouren van de nieuwtestamentische canon zichtbaar met als twee pijlers de vier Evangelien en de apostolische brieven. Zeer instructief is het hoofdstuk over Origenes. Bij hem zien we het begin van de christelijke uitleg van de Bijbel. Hij is bekend om zijn allegorische schriftuitleg. Terecht wijzen de auteurs erop dat hij dit begrip breder hanteerde dan het nu gebeurt. Voor hem was alles wat boven historische en filologische opmerkingen uitging allegorie. Dat geldt dus ook waar wij spreken over de theologische bedoeling van een schriftgedeelte. Dat neemt niet weg dat Origenes met zijn allegorische schriftuitleg zich heel ver van de letterlijke betekenis kon verwijderen. Naar zijn overtuiging had elke plaats- of persoonsnaam een diepere betekenis. Vanuit de etymologie of de vermeende etymologie van een persoons- of plaatsnaam kon hij vërreikende conclusies trekken.

Een andere wijze van omgang met de Schrift vinden we in de vroege kerk bij Chrysostomus. Voor hem is de betekenis die de tekst heeft voor de menselijke auteur, het medium van de goddelijke openbaring. We moeten wel beseffen dat ook Chrysostomus ervan uitging dat de betekenis van oudtestamentische teksten over de grenzen van de oude bedeling heen reiken. Wie de uitleg van oudtestamentische geschiedenissen door Chrysostomus leest, bemerkt dat de focus gericht is op morele lessen. Dat maakt zijn exegese ervan vlak. Op zijn best is deze kerkvader in de uitleg van de nieuwtestamentische brieven.

Ik ga voorbij aan de bijdragen over Augustinus, Thomas van Aquino en de hervormers en vraag aandacht voor wat in *Sacred Scripture* over Wesley en Bengel als vertegenwoordigers van het piëtisme wordt

geschreven. Wij kunnen daarvan leren dat deze mannen bepaald geen obscurantisten waren die wetenschap verachtten. Bengel was een zeer groot schriftuitlegger. Getrouwe uitleg van de Schrift was voor hem ook een middel om confessionele verschillen te verzachten. Wesley was de man van één boek, namelijk de Bijbel. Tegelijkertijd valt bij Wesley zijn grote belesenheid op. Niet alleen van theologische, maar ook van niet-theologische werken. Al zijn kennis stond in dienst van het verstaan en verbreiden van het evangelie.

Uiteraard is een hoofdstuk gewijd aan Schleiermacher, de vader van de moderne theologie en schriftuitleg. Voor Schleiermacher kan het geloof niet worden teruggevoerd op de inhoud van de Schrift. Vanuit het geloof moet namelijk worden beoordeeld waarin de Schrift blijvend relevant is. Voor Schleiermacher is dat het Christusgebeuren. Op een voorbeeldige wijze heeft in Jezus Christus het absoluut afhankelijke gevoel van God de Vader gestalte gekregen. Vader en zoon Westerholm spreken ondanks vragen die zij in de lijn van Barth bij Schleiermacher hebben, evenals Barth over de glans die van Schleiermacher uitgaat. Hier hadden zij kritischer moeten zijn. Uitvoeriger had ook geanalyseerd moeten worden wat de consequenties zijn van het feit dat de Schrift niet langer als het Woord van God wordt gezien, maar als document van de geloofservaring van de geloofsgemeenschap.

Na Schleiermacher komen Kierkegaard, Barth en Bonhoeffer ter sprake. Besloten wordt met een hoofdstuk over het doel van het bijbellezen. Kierkegaard heeft zich in het geheel niet uitgelaten over de schrijfkritiek. Hoezeer zij theologisch ook van Schleiermacher verschillen hebben Barth en Bonhoeffer geen moeite met aanvaarding van de schrijfkritiek, al las Bonhoeffer in de praktijk de Schrift wel heel realistisch. Jammer is dat in *Sacred Scripture* geen aandacht is gevraagd voor een theoloog die aan

de schrijfkritiek geen plaats toekent in de omgang met de Schrift. Dat had Bavinck kunnen zijn of Charles Hodge. Met vader en zoon Westerholm zeg ik dat de bestudering van de Schrift geen doel in zich is. Het gaat erom dat wij God werkelijk leren kennen en voor Hem leven.

Nunspeet

P. de Vries

Jon Balsarak, Jim West (red.), *From Zwingli to Amyraut: Exploring the Growth of European Reformed Traditions* [Reformed Historical Theology, 43] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017), 181 p., € 85,00 (ISBN 9783525552797).

In deze bundel hebben Jon Balsarak en Jim West een tiental artikelen bijeengebracht over 'less-explored corners of the Reformation' (7). In het reformatiejaar, waarin Maarten Luther in het middelpunt staat, vragen zij aandacht voor andere theologen en bewegingen en willen zij hun bijdrage leveren aan de verbreding van de blik van onderzoekers die zich bezighouden met de zestiende eeuw.

In 'The Reformation's Constantinian Moment: The Significance of Luther's Futile Appeal to Imperial Authority' zoomt Jordan Ballor in op de periode tussen 1517 en 1521 – jaren waarin Luther hoopte dat de keizer de reformatie van de kerk zou oppakken. Uiteindelijk bleek de paus noch de keizer in staat om de eenheid van de kerk te handhaven en heeft Luther zich gewend tot de vorsten om bij hen steun te zoeken. Ballor refereert vooral aan H.J. Berman, *Law and Revolution II. The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition*. Het zou dienstig geweest zijn wanneer Ballor niet alleen verwezen had naar de Engelse vertalingen van Luthers werken, maar ook naar de vindplaatsen in de Weimarer Ausgabe.

In vier artikelen wordt aandacht geschonken aan de Reformatie in Zürich. In een boeiend artikel brengt Pierrick Hildebrand een polemisch geschrift van Zwingli onder de aandacht, waarin hij reeds in 1525 zijn inzichten over het verbond verwoord heeft tegenover de rooms-katholieke theologen. Het betreft zijn *Subsidium sive coronis de eucharistia*. In het onderzoek wordt er over het algemeen van uitgegaan dat Zwingli niet eerder dan in 1526 zijn theologie van het verbond ontwikkeld zou hebben om de kinderdoop tegenover de dopers te kunnen rechtvaardigen. Joe Mock trekt de lijn van het verbond door naar Bullingers avondmaalleer. Aan de hand van de vertaling van enkele brieven waarin alledaagse zaken aan de orde komen, laat Jim West de menselijke kant van Zwingli en Bullinger zien. We kunnen zijn uitnodiging van harte onderschrijven: 'Translators are encouraged in the strongest possible terms to turn their attention to the correspondence of the Reformers and provide the wider public the insights which till now have been too restricted to specialists alone' (41).

Nieuwe inzichten biedt Hywel Clifford in zijn artikel 'The "Ancient Jewish Church": the anti-Unitarian exegetical polemics of Peter Allix', waarin hij het boek *The judgement of the ancient Jewish church against the Unitarians in the controversy upon the holy Trinity and divinity of our Blessed Saviour* (1699) analyseert. Het betreft een boek 'that owes deeply to pre-modernity, is situated squarely in early modernity, and yet it is somewhat remarkably at home in late modernity' (98-99).

Emidio Campi heeft een lezing uit 2007 omgewerkt tot een artikel over Giovanni Diodati (1576-1649) en diens vertaling van de Bijbel in het Italiaans. Deze Bijbel is tot omstreeks 1950 in gebruik geweest bij de waldenzen.

John Balsarak laat in zijn bijdrage aan

deze bundel zien hoe in de vroegmoderne tijd verschillend gedacht is over profetie. Bij Melchior Hoffman en Thomas Müntzer blijkt profetie vooral betrekking te hebben op bovennatuurlijke en apocalyptische kennis. In de kerken van de Reformatie wordt profetie vooral gezien als uitleg van de Schrift. Vermigli ziet het ambt van profeet als een buitengewone roeping van God: 'If the ordinary ministry at any time does not fulfill their duty, God raises up prophets extraordinarily in order to restore things to order' (131).

Ten slotte noem ik een tweetal specialiserende bijdragen over christologie en soteriologie. Stefan Lindholm geeft een voorlopige schets van 'Reformed Scholastics Christology' en Alan C. Clifford schrijft over 'Amyraldian Soteriology and Reformed-Lutheran rapprochement'.

Voor degenen die zich willen verdiepen in specifieke aspecten van de Reformatie biedt deze bundel waardevolle bijdragen die uitdagen tot voortgaand onderzoek naar minder bekende aspecten van de Reformatie.

W.H.Th. Moehn

Maarten Luther, *Theologische antropologie: De mens voor God* (Budel: Damon, 2017), 712 p., € 59,90 (ISBN 9789463400480) en Maarten Luther, *Soteriologie: De christelijke vrijheid in het geloof in Christus* (Budel: Damon, 2018), 639 p., € 59,90 (ISBN 9789463400534).

Beide kloeke delen onder eindredactie van Markus Matthias, hoogleraar lutherana aan de Protestantse Theologische Universiteit, bevatten Latijnse teksten van Maarten Luther samen met een nieuwe Nederlandse vertaling. De uitgave is een prachtig voorbeeld van teamwerk; enkele predikanten, onder wie Willem Maarten Dekker, Hans Lam en Peter Verbaan, hebben er een bij-

drage aan geleverd in het kader van de Permanente Educatie. De gekozen teksten komen overeen met die van de *Lateinisch-Deutsche Studienausgabe* (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2006-2009).

In de inleiding verklaart Matthias de titel van het eerste deel. Luther stelt dat slechts vanuit theologisch perspectief sprake kan zijn van bruikbare kennis over het mens-zijn (*Homo coram Deo*). In de 'Disputatie tegen de scholastieke theologen' (1517) neemt hij bijvoorbeeld niet alleen scherp afstand van de gangbare filosofie van Aristoteles, maar stelt hij ook dat het zonder genade onmogelijk is 'om niet kwaad te worden en niet te begeren' (I: 53) omdat zonder genade de wil 'altijd afgewend is van de wet van God' (I: 55).

In de 'Bekrchtiging van alle artikelen van Maarten Luther' (1520) keert hij zich tegen de heersende opvattingen over de biecht, bijvoorbeeld tegen de gedachte dat alle zonden beleden moeten worden. 'Pas op, pas op, christenbroeder, dat je nooit op je eigen berouw vertrouwt, want niet aan berouw, maar aan je geloof heeft God vergeving van zonden beloofd' (I: 163).

Ruim de helft van de eerste band (246-677) wordt in beslag genomen door de Latijnse tekst en de vertaling van *De servo arbitrio*. De vertaling is al eerder uitgegeven onder de titel *Kiezen is dienen* (Kok: Kampen, 2010), voorzien van een voorwoord van Matthias. Nu luidt de titel 'Over kiezen in gebondenheid'. Het gaat om een bewerkte versie van de eerdere vertaling, maar het is niet duidelijk waaruit die bewerking precies bestaat.

De tweede band opent met de bekende 95 stellingen, hier onder de titel 'Disputatie ter bekendmaking van de kracht van aflaten'. Daarna volgen verschillende andere geschriften, zoals de 'Disputatie over de vergeving der zonden' (1518), waarin Luther onder andere stelt: 'Dit is dus zeker: de zonden zijn kwijtgescholden als je gelooft dat ze zijn

kwijtgescholden, omdat de belofte van Christus, de Redder, zeker is' (II: 55). In zijn 'Preek over tweeërlei gerechtigheid' (1518) gebruikt hij voor het eerst het beeld van het huwelijk voor de gerechtigheid die de mens geschonken wordt 'in de doop en steeds weer als hij waarlijk boete doet, zodat die mens vol vertrouwen roemen kan in Christus en zeggen: het is het mijne. [...] Zoals de bruidegom alles heeft wat van de bruid is en de bruid alles wat van de bruidegom is' (101).

Dat beeld komt ook voor in het bekendste werk uit deze bundel, de 'Verhandeling over de christelijke vrijheid' (1520) met het vaak geciteerde 'Glaubst du, so hast du, glaubst du nicht, so hast du nicht'. De Latijnse tekst heeft: 'Si credis habebis, si non credis, carebis'. Dat wordt dan in de vertaling: 'Als je gelooft is het van jou – geloof je niet dan krijg je het niet' (II: 171). Dat kan ook wel wat strakker: 'Geloof je, dan heb je het, geloof je niet, dan mis je het.'

Het andere grotere werk in deze band is de minder bekende tekst en vertaling van 'Luthers weerlegging van de door Latomus afgelegde verantwoording voor de brandstichtende sofisten der Leuvense universiteit' (1521). De hoogleraar uit Leuven – per abuis staat er in de inleiding 'Leiden' – had de verbranding van Luthers geschriften verdedigd. De annotatie van Max Staudt, predikant in 's-Heer Hendrikskinderen, is wat uitgebreider dan bij de andere teksten en dat helpt wel bij het lezen. Het is opvallend dat Luther reflecteert op de regels van de schriftuitleg, bijvoorbeeld op de betekenis van metaforen en zijn positie wil staven met duidelijke teksten uit de Schrift. In dit vroege geschrift zet hij zich soms ook al scherp af tegen de Joden. Het beeld dat alleen de oudere en door het uitblijven van de bekering van de Joden teleurgestelde Luther dat doet, klopt dus helaas niet.

Het is heel verfrissend om de teksten van Luther te lezen in een eigentijdse Neder-

landse vertaling. Deze uitgave roept wel de vraag op wat de meerwaarde is van een tweetalige editie, zeker nu steeds minder mensen het Latijn machtig zijn en bovendien voor de liefhebbers de *Weimarer Ausgabe* integraal digitaal te raadplegen is via www.lutherdansk.dk. Matthias, die verantwoordelijk is voor de Latijnse tekst, legt uit dat hij de leestekens uit de oude druk heeft overgenomen, 'omdat voor Luther het ritme van de taal een belangrijk middel was om een tekst goed te begrijpen' (I: 16) en omdat de oorspronkelijke leestekens retorische aanwijzingen zijn die het Latijn gemakkelijker leesbaar maken. Maar dan nog. Veel oude drukken zijn ook digitaal te raadplegen en als het echt om een verbetering van de *WA* gaat dan is deze wel wat weggestopt in een Nederlandse uitgave.

In het reformatieherdenkingsjaar verschenen overigens ook twee banden met teksten van de Wittenbergse reformator onder de titel *Luther verzameld*. Dat is mooi voor hen die niet genoeg van Luther kunnen krijgen, maar wellicht was enige afstemming om doublures te voorkomen wel nuttig geweest. We zien uit naar de uitgave van het derde deel van de serie onder redactie van Matthias waarin teksten uit Luthers ecclesiologie verzameld zullen worden en zijn dankbaar voor het vele werk dat in deze uitgave zit.

H. van den Belt

Joel R. Beeke, *Debated Issues in Sovereign Predestination. Early Lutheran Predestination, Calvinian Reprobation, and Variations in Genevan Lapsarianism*, Reformed Historical Theology 42 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017), 250 p., € 65,00 (ISBN 9783525552605).

Het mooiste en meest originele deel van dit boek is in mijn ogen het eerste. Dat is gewijd aan de verkiezingsleer in het vroege luthera-

nisme. Beeke maakt hier grondig studie van de *Formula Concordiae* (1577) en laat zien hoe daarin verschillende lijnen van denken over Gods verkiezing samenkomen. Anders dan vaak gedacht wordt, kunnen deze echter niet verdeeld worden over een augustijns denkende Luther en een meer naar synergisme neigende Melanchthon. In het spoor van zowel Luther als Melanchthon wordt geleerd dat de gebonden menselijke wil slechts door Gods genade bevrijd kan worden. Maar het is evenzeer in het voetspoor van beiden wanneer de keerzijde daarvan, de leer van de verwerping, gerekend wordt tot de sfeer van de *Deus absconditus*, waarvandaan wij (naar Luther steeds meer ging benadrukken) naar het evangelie moeten vluchten. Dat evangelie behelst onze verkiezing. En omdat Gods verborgen wil geen andere kan zijn dan zijn in het evangelie geopenbaarde wil, moeten we geen parallel goddelijk besluit tot verwerping aannemen. Veeleer is het zo dat God diegenen verwerpt die Hem verwerpen. Die gedachtengang leidt natuurlijk tot logische problemen, want hoe kan God de enige oorzaak zijn van het heil van de mens en tegelijk de mens de enige oorzaak van zijn onheil? Maar die problemen neemt het lutheranisme, gewend als het sinds Luther is aan paradoxen, graag op de koop toe.

Beeke laat in het tweede deel van zijn boek zien dat de gereformeerden daar destijds niet mee konden leven (vandaag kunnen vele gereformeerden dat juist wel, is mijn indruk). Speciaal zoomt hij in dit verband in op Calvijns verwerpingsleer – een wat morbide keuze die hij dan ook vooraf tamelijk uitvoerig verdedigt. Volgens Beeke was het geen traditie, speculatie, filosofie of ervaring die Calvijn tot zijn verwerpingsleer bracht, maar uitsluitend zijn wens om de Schrift na te spreken. Calvijn zou op dit punt in zijn oeuvre ook veel consistentier zijn dan soms gedacht. Zijn verplaatsing van de bespreking van de verkiezingsleer naar

het slot van de soteriologie in de finale editie van de *Institutie* had nauwelijks inhoudelijke consequenties. De verwerpingsleer had volgens Beeke voor Calvin ook een belangrijke pastorale functie: de wetenschap dat God sommigen verwerpt houdt de verko- renen klein en overtuigt hen eens te meer van het genadekarakter van het heil dat hun ten deel valt. Men kan zich afvragen of het werkelijk zo is dat het geluk van de gelovigen groter wordt door het ongeluk van de verworpenen. Beeke meent echter van wel, en eindigt dit deel dan ook met een bijna hagiografische lofrede op Calvijns Schriftgetrouwheid.

In het derde deel verplaatst de blik zich naar latere Geneefse theologen. Die ontwikkelden zich geruime tijd in de lijn van Calvin – in navolging van Muller c.s. verzet Beeke zich (terecht) tegen een ‘Calvin against the calvinists’-these. Verrassender is Beekes conclusie dat de latere Geneefse theologen in meerderheid, en in afwijking van Beza, een infralapsarische benadering prefereerden boven een supralapsarische. Beide stromingen vielen echter binnen de bandbreedte van de orthodoxie. Dat gold feitelijk ook voor het zich in Frankrijk ontwikkelende amyraldisme, dat een besluit tot verzoening voor allen aannam voorafgaand aan het verkiezingsbesluit. Ook dat denken is door geen enkele gereformeerde synode veroordeeld, maar het wordt door Beeke wel neergezet als het begin van het einde: vanaf het moment dat 18^e-eeuwse Geneefse theologen het amyraldisme gingen accepteren, kwamen zij in liberale vaarwateren terecht. Hier lopen intussen historische en theologische oordelen wel sterk door elkaar heen. Zou men immers niet met evenveel recht kunnen zeggen dat de omarming van het infralapsarisme (en dus de afwijzing van Beza) de eerste stap was in dit proces van rationalisering?

Mijn vragen nemen niet weg dat dit een

leerzame en respectabele studie is. Beeke bewijst ermee niet alleen een actief pastor, agitator, organisator, uitgever, bestuurder en auteur van meditatieve werkjes te zijn, maar ook nog een erudiet geleerde.

G. van den Brink

Barbara Pitkin (red.), *Semper Reformanda: John Calvin, Worship, and Reformed Traditions* [Refo500 Academic Studies, 40] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018), 205 p., € 80,00 (ISBN 9783525552735).

Deze bundel bevat de lezingen die gehouden zijn tijdens de twintigste bijeenkomst van de Calvin Studies Society van april 2015 in Grand Rapids. De eerste vier bijdragen zijn samengebracht onder de titel ‘Foundations: Reforming Worship in Sixteenth-Century Thought and Practice’; de resterende artikelen onder de titel ‘Legacies: Practical and Theoretical Transformations of Reformed Worship.’

In het openingsartikel laat Karin Maag zien hoe in het zestiende-eeuwse Genève – ondanks de duidelijke bepalingen van de kant van de overheid en de predikanten – er toch voortdurend grensverkeer is geweest met de omliggende katholieke gebieden. In de archieven van het vroegmoderne Genève zijn de gangen van verschillende bewoners van de stad te traceren. Ondanks de inspanningen van de predikanten, was er geen sprake van een hermetisch gesloten stad. Genève was geen ‘protestant citadel where everyone lived and worshipped as Reformed Christians’ (17). Ondanks de felle bewoordingen waar de predikanten zich van bedienden, bleef de rooms-katholieke eredienst voor verschillende inwoners van de stad aantrekkingskracht houden.

Jeannine Olson (Rhode Island College) brengt de persoon van Laurent de Normandie

voor het voetlicht. Hij heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de Reformatie door uit Genève colporteurs naar Frankrijk te sturen, waar zij onder andere bijbels, catechismi en psalmboeken verspreidden. De Normandier opereerde doorgaans onder de radar en dat bemoeilijkt het onderzoek naar zijn leven en werk. Uit de bewaard gebleven huwelijksregisters weten we dat hij op 14 september 1550 door Calvijn in het huwelijk is verbonden met Anne Colladon. Het is opvallend dat Olson ondanks haar minutieuze archiefonderzoek geen aandacht heeft geschonken aan Calvijns preek over Handelingen 7:4b-6, gehouden tijdens deze huwelijksdienst.

Van geheel andere aard is Andrew Spicer's artikel over 'The Material Culture of the Lord's Supper: Adiaphora, Beakers, and Communion Plates in the Dutch Republic'. Na een uitvoerige analyse van het frontispies in het bekende boekje *Het rechte gebruyck van des Heeren H. Avontmael*, vraagt hij aandacht voor met name zilveren avondmaalservies. De beschrijving en analyse van dit materiaal worden ondersteund door heldere zwart-witfoto's. Hij pleit ervoor dit materiaal te onderzoeken vanuit het gezichtspunt van de avondmaalliturgie en niet als onderdeel van de Nederlandse zilverproductie. Zijn conclusie luidt: 'Even though they were regarded as *adiaphora* by Dutch divines who encouraged the faithful to look beyond the external aspects of the Lord's Supper, they were nonetheless essential for the administration of the rite' (137).

In deze bundel springt de aandacht voor de Nederlanden in het oog. Randall Engle stelt Voetius' verzet aan de orde tegen het gebruik van het orgel in de eredienst. Zijn weerstand richtte zich niet op het pijporgel als zodanig, maar op het gebruik van welk muziekinstrument in de eredienst dan ook. De kerk van Christus mag niet terugkeren naar de joodse gebruiken, aldus Voetius. Halverwege de zeventiende eeuw blijkt het al

dan niet gebruiken van een orgel tijdens de eredienst geen ijkpunt meer te zijn voor confessionele zuiverheid.

Ten slotte gaat Theodore Vial in op 'a Reformed Theory of Ritual in Modernity' en wijst hij op de categorie 'authenticiteit' bij de waardering van rituelen: 'the criterion for good versus bad ritual in modernity shifts from the criterion of biblical authority to the criterion of authenticity and experience' (198). *Semper Reformanda* is een waardevolle bundel voor ieder die geïnteresseerd is in of onderzoek doet naar de gereformeerde eredienst.

W.H.Th. Moehn

Whitney G. Gamble, *Christ and the Law: Antinomianism at the Westminster Assembly* (Grand Rapids: Reformation Heritage Books, 2018), 187 p., \$ 40.00 (ISBN 9781601786142).

Allerlei studies over de Synode van Westminster (1643-1648) hebben een belangrijk aspect van deze bekendste Engelse kerkvergadering laten liggen: de discussie over het antinomianisme. Het boek van Whitney G. Gamble heeft daarin verandering gebracht. Een interessante uitkomst van haar onderzoek is namelijk dat de theologische beraadslagingen van de synode sterk zijn gestempeld door de controverse met het antinomianisme. Even interessant is dat het bekendste synodale geschrift, de *Confession of Faith* - de geloofsbelijdenis die in de Engelstalige wereld grote invloed heeft gekregen - duidelijk de sporen draagt van een reactie op de antinomiaanse uitdaging.

Waarom besteedde de *Westminster Assembly* zo veel aandacht aan het antinomianisme? Vertegenwoordigers ervan, zoals de grondlegger John Eaton (1574/75-1630/31) en de bekende Tobias Crisp (1600-1643),

reageerden in de periode voor de burgeroorlog vooral op het opkomende Engelse arminianisme. Maar in hun reactie legden ze accenten die aan puriteinse kant vervolgens op allerlei bezwaren stuitten. Engelse puriteinen voerden zodoende een theologische polemiek tegen twee fronten: de arminianen én de antinomianen.

Gamble brengt op een heldere manier de verschillen tussen puriteinen en antinomianen ter sprake. Het belangrijkste onderscheid betreft de verhouding tussen het Oude en Nieuwe Testament. Tegenover de klassiek-gereformeerde positie die de eenheid van de beide testaments benadrukt, wijst Eaton op het sterke onderscheid ertussen. Terwijl het Oude Testament als periode van de wet geldt, waarin het verbond der werken functioneert en de zonde regelmatig streng wordt gestraft, getuigt het Nieuwe Testament van Gods heil in het genadeverbond. Eaton stelt de genade zo centraal dat de noodzaak om de wet te houden is verdwenen. Als gevolg van de uitvoerige discussie hierover tijdens de synode belijdt de *Westminster Confession* nadrukkelijk dat Gods heil in beide testaments ten diepste hetzelfde is, ook al is de bediening ervan verschillend.

De antinomiaanse ontkenning van het belang van de wet voor het christenleven komt ook voort uit de visie op de rechtvaardiging. Hierin wordt aan de gelovigen namelijk niet alleen toegerekend dat Christus plaatsvervangend de straf over de zonde droeg, maar ook dat Hij de wet volmaakt gehoorzaamde. Hoewel deze opvatting niet afweek van het gereformeerd-puriteinse standpunt, bracht ze antinomianen tot een andere visie op de heiliging. Ze stelden dat Christus' gehoorzaamheid de gelovigen van de roeping had ontslagen om hun leven volgens de norm van Gods gebod in te richten. Gehoorzaamheid was voor christenen eigenlijk een vanzelfsprekende zaak door de innerlijke leiding van Gods Geest. Als er een

aansporing of een vermaning moest klinken, was dit puur uit liefde bedoeld en volledig in lijn met de diepste intentie van de gelovige. De synode stelde in haar geloofsbelijdenis echter dat de Geest en het noodzakelijke onderwijs van de wet geen tegenstelling vormen. Gods Geest brengt de gelovige namelijk zo ver dat deze het gebod uit liefde serieus neemt.

Hun rechtvaardigingsleer bracht antinomianen dus tot een positieve visie op het christenleven. Maar hoe keken ze tegen berouw en bekering aan? Hoewel antinomianen zich voor de radicale bevrijding van de rechtvaardiging graag op Luther beriepen, verdween zijn nadruk op de christen als *simul justus et peccator* bij hen grotendeels uit het zicht. Tegenover de antinomiaanse visie dat berouw en bekering niet meer nodig zijn stelt de *Westminster Confession* dat God de zonde in het geloofsleven nog wel degelijk serieus neemt. Daarom blijven berouw en bekering belangrijke elementen van de geloofspraktijk. En omdat Gods wet de norm is waaraan het geestelijke leven wordt getoetst, is dagelijkse gehoorzaamheid een belangrijke graadmeter voor de oprechtheid van het geloof.

Discussie was er verder over de rol van het geloof in de rechtvaardiging. Uit angst voor het arminianisme en een verdienstelijke inbreng van het geloof kwamen antinomianen tot een rechtvaardiging van eeuwigheid. Zo werd het geloof een soort innerlijk besef van wat al had plaatsgevonden en was daarom niet meer strikt noodzakelijk. De geloofsbelijdenis houdt echter vast aan de positie dat het geloof weliswaar geen verdienstelijk karakter heeft, maar toch onmisbaar is om persoonlijk in de rechtvaardiging te delen.

Gamble laat mooi zien dat een vrij beperkt onderzoek goed tot diepgang kan leiden. Zij heeft namelijk glashelder gemaakt dat we de *Westminster Confession* alleen goed

kunnen verstaan als we de intensieve, langdurige en soms scherpe discussies over antinomiaanse theologische en spirituele opvattingen meewegen. Gambles onderzoek is bovendien actueel. Deze discussies brengen immers aspecten van geloof en leven aan het licht die ook in onze tijd aan de orde komen, zowel binnen gereformeerde kring als in de ontmoeting met evangelische christenen.

Bilthoven

R.W. de Koeijer

Dogmatiek

Craig G. Bartholomew, *Contours of the Kuyperian Tradition: A Systematic Introduction* (Downers Grove: IVP Academic, 2017), xii + 379 p., \$ 40.00 (ISBN 9780830851584).

De Zuid-Afrikaanse theoloog Bartholomew, voormalig hoogleraar filosofie aan Redeemer University College (Hamilton, Ontario) en momenteel werkzaam bij het Institute for Christian Ethics (Tyndale House in Cambridge, Engeland), vindt een belangrijk oriëntatiepunt in het neocalvinisme. In deze systematische inleiding in het gedachtengoed van Kuyper behandelt hij de belangrijkste thema's in diens theologie en filosofie. Het is geen strikt historisch werk, hoewel de auteur Kuyper wel in zijn context plaatst. Hij gaat vooral met hem in gesprek, behandelt soms ook zijn bronnen en de verwerking van zijn ideeën door onder anderen Herman Bavinck, Gerrit C. Berkouwer en Herman Dooyeweerd.

De eerste vier hoofdstukken bespreken achtereenvolgens Kuypers bekering, de relatie tussen natuur en genade of tussen schepping en herschepping in het neocalvinisme, de schrijftleer van Kuyper en Bavinck en het calvinisme als *worldview*. In dat laatste hoofdstuk laat Bartholomew ook de argumenten pro en contra de revue passeren. Er

zit een gevaar van intellectualisme in deze manier van denken en daarom is het van belang om de wereldbeschouwing op te laten komen uit het drama van de Schrift (119). Het gaat daarbij uiteindelijk om de communicatie van de coherente bijbelse boodschap in de hedendaagse culturele context (128).

De volgende hoofdstukken hebben een meer thematisch karakter en stellen onder andere het concept van de soevereiniteit in eigen kring, Kuypers ecclesiologie en invloed op het academisch onderwijs aan de orde. Het sterke element van *sphere sovereignty* is dat mensen geen absolute soevereiniteit hebben omdat het leven opgedeeld is in verschillende kringen of sferen, elk met een eigen soevereiniteit (138). Omdat al het gezag gerelateerd is aan Gods gezag, is menselijk gezag altijd beperkt. Bartholomew weet zo'n kuyperiaanse gedachte mooi toe te passen in de concrete context, door bijvoorbeeld op te merken dat sport een gave van God is, maar dat we nu in een cultuur leven waarin jonge mensen in bepaalde takken van sport ongelofelijk veel geld verdienen. Als de goede 'sfeer' van de sport verkeerd gericht wordt, ontstaat er een vorm van afgoderij. De soevereiniteit in eigen kring is in Zuid-Afrika ook gebruikt om de apartheid te verdedigen. Helaas komen ook bij Kuyper sterk racistische gedachten voor, vooral als hij idyllisch schrijft over de Boeren, maar Bartholomew ziet geen directe lijn tussen Kuypers visie en een indeling van de samenleving op basis van etniciteit of ras (156).

Intrigerend is ook Bartholomews bespreking van de filosofie in de school van Kuyper, die zich niet expliciet over de filosofie heeft uitgelaten, maar vooral in zijn *Encyclopedie der Heilige Godgeleerdheid* (1894) wel de belangrijkste vragen van de epistemologie bespreekt. Voor Kuyper rust de organische relatie tussen object en subject in de schepping als realisatie van de gedachten van God. Ware kennis is het na-denken

van Gods gedachten. De auteur ziet terecht een verband met de epistemologie van Alvin Plantinga die de naturalistische evolutie afwijst omdat die geen garantie kan bieden voor betrouwbare kennis (244). Kuypers filosofie is later uitgewerkt in de wijsbegeerte der wetsidee.

Dooyeweerd werkt de gedachten van Kuypers verder en radicaler uit door te stellen dat al ons denken wortelt in religieuze grondovertuigingen. Daarin was deze kuyperiaanse filosofie haar tijd ver vooruit door te benadrukken dat zuiver objectieve kennis niet bestaat en dat we ook in de wetenschap rekening moeten houden met vooroordelen. Daarnaast laat Bartholomew ook zien hoe de *Reformed epistemology* nauw aansluit bij de kuyperiaanse traditie. Er schuilt, waarschijnlijk via hun opleiding aan Calvin College, inderdaad behoorlijk wat neocalvinisme in het denken van filosofen als Plantinga en Nicholas Wolterstorff. Terwijl de *Reformational philosophy* in de school van Dooyeweerd lang behoorlijk geïsoleerd is geweest, heeft de *Reformed epistemology* juist heel breed grote impact op de filosofie gekregen. Bartholomew pleit ondanks zijn voorkeur voor de eerste, toch voor een verbinding van beide kuyperiaanse tradities die beide laten zien hoe belangrijk een christelijk uitgangspunt voor de filosofie is.

In het hoofdstuk over de ecclesiologie benadrukt de auteur het belang van de spiritualiteit. Kuypers meditatie onder de titel *Nabij God te zijn* behoren ten onrechte tot het meest verwaarloosde deel van zijn erfenis. 'Zonder een diepe spiritualiteit kan de kuyperiaanse traditie niet standhouden, zonder te worden vervormd of in te storten' (83). Door ongegrond optimisme of eenzijdig intellectualisme loopt de neocalvinistische traditie inderdaad dat risico. Toch blijft het denken van Kuypers en Bavinck intrigerend. Momenteel vindt het onder christenen in andere delen van de wereld meer waarde-

ring dan in Nederland. Wie wil begrijpen wat anderen in deze Nederlandse theologische traditie zo aantrekt, kan veel van Bartholomew leren.

H. van den Belt

Christopher A. Beeley en Mark E. Weedman (red.), *The Bible and Early Trinitarian Theology* (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2018), vii + 280 p., \$ 66.61 (ISBN 9780813229959).

In dit boek zijn bijdragen aan meerdere consultaties over Bijbel en vroege triniteitstheologie tijdens de jaarvergaderingen van de *Society of Biblical Literature* samengebracht. In de inleiding beschrijven Christopher Beeley (anglicaan en hoogleraar aan Duke Divinity School) en Mark Weedman (hoogleraar filosofie en ethiek aan Johnson University in Knoxville, Tennessee) hoe de afgelopen decennia de waardering van patristische exegese in relatie tot de leer van de drie-eenheid is verschoven. Enerzijds hebben dogmahistorici steeds meer oog voor de wijze waarop interpretatie van de Schrift het denken van kerkvaders vormde, en anderzijds houden bijbelwetenschappers steeds meer rekening met de vroege receptiegeschiedenis van teksten als de natuurlijke en relevante context van deze teksten. Alle auteurs van deze bundel beschouwen die ontwikkeling, waarin patristische exegese theologisch serieus wordt genomen, als winst.

Het boek bestaat uit drie delen, waarin respectievelijk het Oude en Nieuwe Testament in het algemeen worden behandeld, het Evangelie naar Johannes, en de brieven van Paulus. Daarmee wordt direct een onevenwichtigheid zichtbaar: er is maar één hoofdstuk aan het Oude Testament gewijd, een overigens scherpzinnig artikel van Bogdan G. Bucur, die benadrukt dat de

werkelijkheid complexer was dan het vroege binitarische schema dat vaak wordt verondersteld. Voor de kerkvaders was een trinitarische lezing van het Oude Testament echter veel logischer dan voor ons. Nu legt het boek wel erg veel gewicht op Johannes en Paulus (die hoofdstukken overlappen elkaar ook wat), terwijl het grootste deel van de Bijbel buiten beschouwing blijft, waar de titel toch anders beloofde.

De artikelen over Johannes zijn grotendeels descriptief. Harold Attridge geeft een overzicht, Paul Anderson ontwerpt een model van johanneïsche trekken die de triniteitsleer hebben beïnvloed, en drie artikelen belichten de patristische omgang met Johannes bij Irenaeus en Tertullianus, vóór Origenes, en bij Basilius (het laatste artikel is geschreven door de Basiliusexpert Mark DelCogliano).

De vijf artikelen over Paulus en de triniteit zijn nogal verschillend. In het algemene hoofdstuk over dit thema presenteert Stephen Fowl aan de hand van George Lindbecks theorie de these dat de tekst op zichzelf multi-interpretabel is, maar dat een soort dogmatische grammatica geleerd moet worden. Die flexibiliteit van de tekst blijkt ook uit Jennifer Strawbridges artikel over de rol die Kolossenzen 1 speelde in verschillende kampen van de controverse rond de triniteit. Het hoogtepunt van de bundel is tegelijk ook het langste artikel, van Christopher Beeley, over de receptie van Origenes' visie op 2 Korinthe 3:6 (over de geest en de letter) in de vierde eeuw. Origenes' invloed op dit punt was erg groot, behalve bij Athanasius.

Al met al laten deze artikelen gezamenlijk vooral een vroegkerkelijke praktijk van schriftinterpretatie zien, terwijl de relevantie daarvan voor triniteitstheologie of voor hedendaagse schriftinterpretatie minder uit de verf komt. In de inleiding wordt terecht genoteerd dat historisch-kritische benaderingen die de Bijbel strikt wilden lezen zon-

der aandacht voor theologie of kerkelijke leer, de tekst tekortdoen. Het is duidelijk dat die reductie tot het historische ten koste is gegaan van de geestelijke inhoud van de tekst, die de kerkvaders benadrukten. Net zo helder en terecht betogen de auteurs dat we onze passie voor objectiviteit moeten relativeren en de bijbeltekst niet als passief moeten beschouwen, maar dat in een actieve receptie van de tekst de betekenisrijkdom naar voren kan komen. Toch maakt deze band die hooggestemde idealen maar ten dele waar, omdat de bijdragen blijven staan bij historische reconstructie van de manier waarop kerkvaders geestelijke betekenis ontdekten. Waar kerk en theologie een stap bij historisch-grammaticale en/of historisch-kritische exegese vandaan doen richting een meer spirituele exegese, zal toch ook een begaanbare weg voor hedendaagse interpretatie gewezen moeten worden. Hopelijk stelt een vervolg op deze bundel daarop scherp.

Apeldoorn

A. Huijgen

Joshua R. Farris, *The Soul of Theological Anthropology: A Cartesian Exploration* (Londen/New York: Routledge, 2017), xiv + 198 p., \$ 144.45 (ISBN 9781472436511).

Joshua Farris (Houston Baptist University) schaaft zichzelf onder de 'analytisch theologen' die zich oriënteren op de Angelsaksische analytische filosofie om theologische vraagstukken op te lossen. Dikwijls betekent dit dat er metafysische modellen worden gebruikt om een leerstuk te verhelderen. In dit boek verkent en verdedigt Farris cartesiaanse concepten van de ziel met het oog op de christelijke theologie. Hij wil aantonen dat deze twee samengaan en zo filosofen en theologen een kans bieden 'persoon-lichaam substantiedualisme' (PBSD), de idee dat een persoon een ziel is, te overwegen.

In het eerste hoofdstuk motiveert Farris zijn cartesiaanse vertrekpunt: hij beoogt een natuurlijke theologie waarin kennis van de menselijke natuur naar God verwijst. Daarna bepleit hij in hoofdstuk 2 dat de veronderstelling van een substantiële ziel als beeld van God onmisbaar is voor het spreken van een relationeel en functioneel beeld. Ook bespreekt Farris zijn categorisering van PBSD: (1) puur substantiedualisme (PSD), (2) samenstelling (*compound*) substantiedualisme (CSD) en (3) compositie (*compositio*) substantiedualisme (COSD). In het eerste geval ben 'ik' contingent verbonden met mijn lichaam, in het tweede geval ben 'ik' identiek met de persoon of ziel en is mijn lichaam een eigenschap van mijn ziel. Bij de derde optie ben 'ik' een samenstelling van ziel en lichaam en zijn beide essentieel of noodzakelijk voor mijn bestaan.

In de vraag die Augustinus uiteindelijk niet beantwoordde, vindt Farris een sleutel voor het denken over de ziel in relatie tot het lichaam: wat is de oorsprong van de ziel? In hoofdstuk 3 zet hij drie bestaande opties in het ziel-originedebat uiteen en bekritiseert ze. Farris zoekt een verklaring voor het *natuurlijke*, niet-noodzakelijke, verband tussen lichaam en ziel. Daarom biedt hij in hoofdstuk 4 een aanzet voor een oplossing voor het ontstaan van de ziel en de relatie tussen lichaam en ziel: emergentcreationisme (EC), een middenweg tussen emergentie vanuit de materie en directe schepping. God is de directe oorzaak van het ontstaan van de ziel, omdat Hij emergentie gebruikt: als het lichaam er klaar voor is, schept God de ziel. Zo heeft het fysieke aggregaat een rol, maar geen doorslaggevende. Om dit verder te onderbouwen haalt Farris kort een 'thomistische metafysica van de schepping' (p. 78) uit de kast. In hoofdstuk 5 gaat hij verder in op hoe dit plaatje van de ziel de wetenschappelijke beschouwingen daaromtrent recht kan doen. Met EC kan hij de afhankelijkheid

van de ziel van de hersenen bevestigen.

Vervolgens gaat Farris in hoofdstuk 6 vliegensvlug door de erfzondeleer en de soteriologie. Daarna bepleit hij met verwijzing naar Thomas van Aquino dat een cartesiaanse ziel goed in een lezing van 2 Korintiërs 5 en 1 Korintiërs 15 past (hoofdstuk 7). In de slothoofdstukken 8 en 9 evalueert hij welke varianten van cartesiaans dualisme rekenschap geven van de tussenstaat en welke verklaring voor de oorsprong van de ziel daarbij past. COSD, waarbij de persoon essentieel bestaat uit ziel en lichaam, blijkt in dit verband problematisch. Farris' voorkeur gaat uit naar CSD in combinatie met EC om de natuurlijkheid van het huidige aardse lichaam, het voortbestaan van de mens tussen dood en opstanding, en de verwachting van de lichamelijke opstanding recht te doen.

Deze monografie is leesbaar voor hen die bekend zijn met de filosofie van de geest en kennis van de filosofische argumenten voor het substantiedualisme hebben. Dit is opmerkelijk gezien het feit dat de bewijslast tegenwoordig bij de substantiedualist ligt. Farris onderneemt evenmin pogingen tot gesprek met sympathisanten die bijvoorbeeld Descartes' ontologie of een natuurlijke theologie problematiseren. Het veronderstellen van de argumenten *voor* substantiedualisme en *tegen* alternatieven is een risico, maar begrijpelijk daar veel literatuur waarin substantiedualisme verdedigd wordt vooral tekorten van materialistische modellen aanwijst. In dat opzicht is dit dus een originele en constructieve bijdrage aan het denken over de menselijke persoon als ziel. Dat neemt niet weg dat de argumentatie sterker zou zijn geweest als cruciale begrippen zoals 'substantie' en 'eigenschap' uiteen zouden zijn gezet, de mogelijkheid van incidentele matching van 'cartesianisme' en 'thomisme' nauwkeuriger onderbouwd zou zijn en de sprint door dogmatische loci een wandeling

met uitleg van wat we zien in plaats van een opsomming van nader te definiëren begrippen was geweest. Farris slaagt er met zijn EC wel in om aannemelijk te maken dat de aanname van de substantiële ziel geen onderwaardering van het lichaam hoeft te betekenen. Dat is een waardevolle bijdrage aan de theologische antropologie.

Amsterdam

M.C.L. Oldhoff

Veli-Matti Kärkkäinen, *Spirit and Salvation* [A constructive Christian Theology for the Pluralistic World, 4] (Grand Rapids: Eerdmans, 2016), xvii + 498 p., \$ 40.00 (ISBN 9780802868565).

In dit vierde deel uit zijn vijfdelige constructieve theologie behandelt de Fins-Amerikaanse hoogleraar van Fuller Seminary de leer van de Heilige Geest. Hoewel stevig geworteld in de evangelische traditie, is hij oecumenisch en staat hij open voor de inzichten vanuit andere religies. Regelmatig brengt hij zijn visie in gesprek met natuur- en geesteswetenschappelijk onderzoek en de vergelijkende godsdienstwetenschap. Deze brede insteek wortelt in Kärkkäinens overtuiging dat 'a definite shift from a 'unitive' to a 'plural' paradigm of pneumatology is needed' (9).

Na een methodologische inleiding behandelt hij in zes hoofdstukken de pneumatologie en vervolgens in acht hoofdstukken de soteriologie. Het is magistraal om zo'n brede aanpak zo helder en beknopt neer te zetten, zonder aan posities van anderen onrecht te doen. Om een indruk van de breedte te geven, in hoofdstuk 3 bespreekt hij hoe de Heilige Geest – samen met de Vader en de Zoon – aanwezig is in de hele schepping, hoofdstuk 4 behandelt het vaak verwaarloosde onderwerp van de machten, waarbij de auteur zowel klassiek denkt aan

engelen en demonen als moderner aan ideologieën en wereldbeschouwingen. In hoofdstuk 5 verkent hij de presentie van de Geest in jodendom, islam, hindoeïsme en boeddhisme en formuleert hij zelfs criteria om het werk van de Geest daarin te onderscheiden.

In het tweede deel komen klassiekere onderwerpen aan de orde, zoals de heilsorde, de uitverkiezing, bekering en vergeving van zonden. In hoofdstuk 11 pleit hij voor de aanvaarding van het nieuwe perspectief op Paulus bij de leer van de rechtvaardiging, zonder de waarheid van het oude perspectief te verwerpen en behandelt hij de visie van de Finse lutherse school op de *unio* als kern van Luthers rechtvaardigingsleer. Intrigerend is ook de vrij uitvoerige bespreking van de typisch charismatische onderwerpen zoals gebedsgenezing, geestesdoop en tongentaal (hoofdstuk 12).

Voor Kärkkäinen is 'constructief' geen synoniem voor 'systematisch'. Hij verzet zich juist tegen de gedachte dat de theologie in een systeem gevat kan worden. Constructieve theologie plaatst theologische kennis in een breder pluralistisch verband, zowel met betrekking tot de andere wetenschappen als wanneer het gaat om de brede oecumene. De andere religies benadert hij niet alleen vanuit de vergelijkende godsdienstwetenschap, maar ook vanuit de theologie van de religies – klassiek de algemene openbaring – en vanuit de vergelijkende theologie, die bij concrete onderwerpen vergelijkt hoe in verschillende religieuze tradities over zo'n onderwerp wordt getheologiseerd.

Over de genadeleer concludeert hij dat de

the paranoid fear of 'works righteousness' of much of Protestantism has to be challenged and corrected by the 'synergistic' (Eastern Orthodox) and 'cooperational' (Roman Catholic) understanding of ('prevenient') grace—while at the same

time (in agreement of the whole of the Christian tradition) all forms of Pelagianism must be resisted (352).

Deze verbindende kracht is meteen ook de grootste zwakte in Kärkkäinen's benadering, want soms moet je kiezen. In dit geval is de handhaving van de klassieke augustijnse genadeleer onverenigbaar met synergisme of coöperatie. Dat blijkt al eerder in het boek als hij de effectiviteit van de verkiezende genade beperkt tot het werk van de Heilige Geest die ieder mens bekrachtigt om een eschatologische keuze voor of tegen (!) de genade te maken (242). Gereformeerden hebben dan de terechte vrees dat het met ons allemaal verkeerd afloopt. Het lijkt me ook onjuist om de visie van Augustinus, Calvijn en Jonathan Edwards als 'occasionalism' te labelen waarbij het vrije handelen van God dat van mensen uitsluit en het op een lijn te zetten met deterministische varianten van de islam (256).

Kärkkäinen bepleit in zijn werken een robuust trinitarisch panentheïsme (72). De actieve betrokkenheid van God als Schepper in de ontwikkeling van de wereld verbindt hij aan de pneumatologie die de Geest verstaat als de leven gevende en ondersteunende immanentie van de God die de hele schepping bewoont en doordringt.

Vanuit gereformeerd perspectief rijst dan altijd wel de vraag of de grenzen tussen God en schepping niet uiteindelijk vervagen. Door de Geest participeren wij niet in God, maar zijn wij verenigd met de persoon van Christus. Alleen in en door Hem zijn wij met God verbonden. Dat leidt tot een veel kritischer benadering van de pneumatologie, omdat de Geest dan altijd de Geest van de gekruisigde en opgestane Heiland is.

Het is jammer dat het boek geen bijbeltekstregister heeft en dat namen die tussen haakjes staan, zoals '(Calvijn)' (411) het register niet halen. Maar dat zijn natuurlijk

pietluttige kleinigheden bij deze doorwrochte dogmatiek waar de systematische theologie de komende jaren niet omheen kan.

H. van den Belt

Wijsbegeerte

Gert-Jan van der Heiden, *Het uitschot en de geest: Paulus onder filosofen* [Reeks voor eigentijdse filosofie Kristalpalais] (Nijmegen: Vantilt, 2018), 264 p., € 19,95 (ISBN 9789460043673)

In de achter ons liggende eeuw hebben verscheidene filosofen zich beziggehouden met de brieven van Paulus. Deze interesse is in de theologie niet onopgemerkt gebleven. In een samenwerkingsverband van de universiteiten van Nijmegen en Groningen hebben filosofen en theologen zich samen met andere deskundigen gebogen over de vraag waarom de brieven van Paulus zich mogen verheugen in deze belangstelling.

In dit boek wil de auteur Gert-Jan van der Heiden, hoogleraar metafysica aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, deze discussie voor een breder publiek toegankelijk maken, hetgeen op zichzelf reeds waardering verdient. De literatuurlijst toont voor wie zich verder wil verdiepen een uitvoerige opgave van vooral in het Engels geschreven bijdragen.

Denkers die voorbijkomen zijn Martin Heidegger die nog voor het verschijnen van *Sein und Zeit* al in de jaren twintig van de vorige eeuw college gaf over Paulus en de Joodse filosoof Jacob Taubes die zich in zijn werk kritisch verhiel tot de rechtsgeleerde en nazi-ideoloog Carl Schmitt. Tot de denkers die nog in leven zijn behoren de filosofen Alain Badiou en Giorgio Agamben en de socioloog Slavoj Žižek. In het werk van genoemde denkers speelt de interpretatie

van de brieven van Paulus een wezenlijke rol.

De receptiegeschiedenis van Paulus is in hoge mate bepaald door Marcion die zich voor zijn dualisme meende te kunnen beroepen op Paulus. De filosoof Nietzsche, maar ook de theoloog Von Harnack lieten zich door hem leiden. Taubes laat daartegenover zien dat Paulus dialectisch gelezen moet worden. Dialectisch betekent hier dat een tegenstelling in het spel gebracht wordt die de eerste stelling ontkracht en relativeert. Het is het beginsel van de geest of het pneuma dat werkt als principe van transformatie. Ofschoon Paulus zich soms bedient van stoisch vocabulaire, is de geest bij hem niet een immanent principe. Het 'andere' wordt verstaan als een transcendent principe dat kracht van verandering heeft. Taubes beroept zich in dit verband op Karl Barth en Walter Benjamin. Van der Heiden spreekt over pneuma als de naam voor de mogelijkheid van de uitzondering. De dialectische lezing van Paulus betekent volgens de auteur 'een fragiele balans tussen monisme en dualisme' (57), al blijft het risico dat deze uitslaat in de richting van het monisme.

Door zo sterk het dialectisch karakter van Paulus' denken te beklemtonen vinden Heidegger, Taubes, Badiou en Agamben in Paulus' brieven een vermogen om weerstand te bieden aan een te gemakkelijke affirmatie van het reeds bestaande. Daar ligt dan ook de aanzet tot een andere levenswijze, of in de woorden van Foucault: *la vie autre*. Hierbij speelt de uitleg van 1 Korinthe 1:28 een belangrijke rol. De gewone orde ('dat wat wél iets is') wordt buiten werking gesteld. Zo ontstaat er ruimte voor dat wat niet is. Het niet-zijnde krijgt een niet-negatieve betekenis: het is datgene wat de gegeven zijnsorde bij haar grenzen brengt en dus tot een roep wordt om een andere zijnsorde. Wat Paulus het onbeduidende, het dwaze, het zwakke en verachte noemt, is het zijnde dat zijn bestaansmogelijkheid niet heeft kunnen ver-

werkelijken. Paulus wijst de 'wereld' (kosmos) niet af, maar biedt perspectief aan het zwakke (dat wat niets is) en onthult de potentie daarvan.

Veel aandacht krijgt 1 Korinthe 7: 29-31, waar Paulus de nieuwe levenswijze ontvouwt. Zeer lezenswaard is Van der Heiden's weergave van Agamben's interpretatie van deze sleuteltekst van Paulus' ethiek. De discontinuïteit in het ethos van de wereld die Paulus voor ogen staat krijgt gestalte in zijn identificatie met 'het uitschot' zoals de filosofen deze lezen in 1 Korinthe 4: 9-13. Heidegger, Badiou en Agamben verwijzen alle drie naar deze passage, maar vooral Agamben werkt haar op indrukwekkende wijze uit. De hoofdtitel van het boek is hier ook aan ontleend.

Ik heb slechts enkele thema's uit dit boek aangestipt om heel in het kort te laten zien hoe interessant het is. Er is veel meer! Uitvoerig gaat de auteur bijvoorbeeld in op de betekenis die de besproken filosofen geven aan de kruisdood en de opstanding van Christus als de mogelijkheid tot verandering. Ook hun interpretatie van de verhouding van wet en genade krijgt veel aandacht.

Voor de exegeet en de systematisch theoloog zijn er gemakkelijk vragen te stellen, maar het is wellicht de uitdaging van dit interessante boek het eigen oordeel voorlopig op te schorten. Dan valt er veel te leren.

Delft

G.C. van de Kamp

Jonathan L. Kvanvig, *Faith and Humility* (Oxford: Oxford University Press, 2018), vii + 219 p., £ 45.00 (ISBN 9780198809487).

Jonathan Kvanvig, hoogleraar aan de Universiteit van Washington (St. Louis, VS), staat bekend als een van de invloedrijkste contemporaine godsdienstfilosofen in het

Angelsaksische taalgebied. De afgelopen jaren gaf hij met Daniel Howard-Snyder en Trent Dougherty leiding aan een groot onderzoeksproject genaamd *The Nature and Value of Faith*. Hierin onderzochten zij de aard en waarde van geloof. Het project werd gesponsord door de Amerikaanse Templeton World Charity Foundation. Het onderhavige boek kan zonder meer als het belangrijkste resultaat van dit omvangrijke project gezien worden.

De monografie gaat over *faith*. Helaas kennen wij, waar het Engels makkelijk kan onderscheiden tussen 'faith' en 'belief', maar één woord, namelijk het woord 'geloof'. Het Engelse onderscheid tussen 'faith' en 'belief' heeft twee voordelen. Ten eerste is meteen duidelijk dat *faith* – bijvoorbeeld geloof in God – niet geïdentificeerd moet worden met *belief* – het voor waar houden van bepaalde beweringen. Geloof is veel complexer dan dat: het omvat het hart, onze wil, de keuzes die we maken, onze levensoriëntatie en nog veel meer. Het is geen verzameling overtuigingen. Ten tweede maakt het woord 'faith' duidelijk dat niet alleen mensen die zichzelf als religieus afficheren geloven. Ook personen die niets met God hebben of althans menen niets met God te hebben geloven in allerlei dingen. Zij geloven (hebben *faith*) in de mensheid, in democratie, in zichzelf, of wat dan ook. Dit besef creëert ruimte voor een gesprek over de vraag waar je in gelooft, waar je je vertrouwen in stelt, of waar je op mag hopen.

Het boek *Faith and Humility* van Kvanvig heeft alles met dit onderscheid tussen 'faith' en 'belief' te maken. Kvanvig betoogt namelijk dat de aard van geloof (*faith*) in God op een verkeerde manier is opgevat in de loop van de theologiegeschiedenis en dat die misleidende opvatting over geloof in God dominant is geworden in de kerk, alsook daarbuiten. Hij noemt deze onjuiste opvatting van geloof in God de *cog-*

nitivistische opvatting. Deze opvatting houdt in dat geloof in God primair een verzameling overtuigingen is, dus het voor waar houden van allerlei doctrines (*belief*). Als voorbeeld hiervan noemt hij de geloofsbelijdenis van Athanasius: hierin wordt het voor waar houden van een reeks doctrines tot norm verheven en iedereen die deze standpunten niet deelt wordt veroordeeld.

Kvanvig bepleit een heel andere opvatting van wat geloof is, een die hij de 'functionele' noemt omdat hij kijkt naar de rol die geloof in het leven van de gelovige speelt. Zijn uitgangspunt is hierbij dat geloof *waarde* heeft, omdat het met hoop en liefde een van de drie grote christelijke deugden is. Geloof is volgens hem primair *affectief* (het omvat het liefhebben van God) en *conatief* (het sluit het verlangen God te gehoorzamen in) en pas in de tweede plaats *cognitief*. Soms gaat geloof gepaard met allerlei geloofsovertuigingen, maar dat is niet noodzakelijkerwijs het geval. Er is veel ruimte voor twijfelen, zoeken, niet weten. De discipelen van Jezus worden in het Nieuwe Testament zijn 'volgelingen' genoemd, niet 'gelovigen', en in Handelingen wordt gesproken over de 'mensen van de weg'. Kvanvig bedoelt hiermee geenszins te zeggen dat waarheid niet belangrijk is, integendeel. De pointe van zijn betoog is dat geloof in God niet primair in termen van het voor waar houden van allerlei beweringen moet worden geïnterpreteerd.

Kvanvig verbindt geloof, aldus opgevat, nauw aan 'humility': nederigheid, bescheidenheid. Dit beschouwt hij als een van de andere kardinale deugden. Een geloofsleven wordt pas echt waardevol als het gepaard gaat met nederigheid en bescheidenheid, als we ons telkens opnieuw durven afvragen of ons hart en hoofd gericht zijn op wat goed is en mooi. Pas als we hier, met Gods genade, in slagen leiden we een leven dat het waard is om te leven.

Kvanvigs boek is geen gemakkelijke kost.

Hij hanteert de zeer heldere, maar daardoor soms ook wat droge analytisch-filosofische methode. Tegelijk geeft hij echter veel voorbeelden en is het boek duidelijk met bezieling geschreven: hij meent dat een cognitivistische opvatting van geloof in God voor veel mensen een barrière is geweest om in God te geloven (in ieder geval in hun eigen ogen). Bovendien heeft het allerlei praktische gevolgen als men de functionele in plaats van de cognitivistische visie op geloof in God omarmt. Dient geloofsonderwijs bijvoorbeeld primair gericht te zijn op het overdragen van allerlei vermeende waarheden, of is het allereerst bedoeld om een leven te leren leven dat goed is in Gods ogen? Het boek bevat een waardevolle correctie op een soms wat al te cognitief georiënteerde traditie, terwijl het voldoende ruimte laat voor het oprecht zoeken van de waarheid en het redelijke gesprek over waar we in mogen geloven en waar we op mogen hopen.

Amsterdam

Rik Peels

Boekaankondigingen

Maarten den Dulk, *Voor een nieuw begin: De agenda van Genesis* (Middelburg: Skandalon, 2017), 96 p., € 12,50 (ISBN 9789492183613).

Dit boekje is na de inleiding verdeeld in drie delen. Maarten den Dulk bespreekt daarin achtereenvolgens het scheppingsverhaal, het paradijsverhaal en het zondvloedverhaal. Het boek ademt geen historisch-kritische maar een narratieve sfeer. De geschiedenissen uit Genesis 1-11 worden gelezen als een beschrijving van de oorsprong van de wereld en de mensheid. Het verschil tussen Adams reactie op de schepping en die van zijn vrouw vergelijkt Den Dulk met haar naamgeving als Eva, Levensbron. Hij ziet er een groeiproses in. 'Het heeft even geduurd maar nu weet hij het: zonder jou geen toekomst' (54). De zondeval is dan ook geen echte cesuur maar onderdeel van de wording van de mensheid. Het boekje spreekt van genade als God de naakten kleedt en Kaïn als misdadiger aan de cirkel van de bloedwraak onttrekt. Wie over deze hoofdstukken van Genesis wil preken kan veel inspirerende gedachten vinden. In de kern draait het volgens Maarten den Dulk in deze hoofdstukken om de gemeenschap. Het is niet goed dat de mens alleen is, want eenzaamheid is dodelijk (49).

H. van den Belt

Bernhard Reitsma (red.), *Fruitful Minorities: The Witness and Service of Christian Communities in Predominantly Islamic Societies* (Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft, 2018), 120 p., € 12,00 (ISBN 9783862691609).

In deze mooie bundel miniatures schetsen christenen hoe zij als minderheid te midden van moslims leven. De eerste vier bijdragen hebben een bijbels-theologisch karakter, de andere negen schetsen de concrete situatie van minderheden in onder andere Indonesië, Algerije, Egypte, Libanon, Centraal-Azië, Albanië en Kosovo. Arie van der Poel en Bernhard Reitsma merken in de contexten op dat de situaties erg verschillend zijn. Het is inspirerend om te lezen hoe broeders en zusters in moeilijke situaties de nadruk leggen op hun roeping en missie voor de mensen om hen heen. In sommige plaatsen op de wereld hebben christenen en moslims decennialang in vrede naast elkaar geleefd. De toenemende internationale spanningen doen vaak geen goed aan de onderlinge verhoudingen. In zijn bijbels-theologische reflecties benadrukt Atef Gendy, president van het Evangelical Theological Seminary in Caïro, dat de incarnatie en het kruis van Christus de kracht van christenen bepaalt te midden van politieke, economische en religieuze machten. Op de omslag staan twee kleine druiventrosjes; mooi bij een bundel met de titel vruchtbare minderheden.

H. van den Belt